

שכבות של זיכרון: חמישה עשורים בחיי שכונה

נעה שק

יצא לבירות לאשר את תכנית 'כרמלהיים', נווה המרגוע בכרמל, אך נתקל בקשיים מול השלטון המקומי בעיר חיפה, בשל התערבות נגדית של הכרמליטים הקתולים. לסכסוך שראשיתו בשטר קניין על כל ההר משנת 1690 שהציגו האחרונים (כרמל 1969), המבטל לכאורה את המתנה שניתנה לטמפלרים, נוצקו משמעויות רחבות בהרבה מההקשר המקומי. התנקזו אליו הבדלי האמונה בין הטמפלרים פורשי הנצרות האוונגלית-פרוטסטנטית לבין הכרמליטים הקתוליים; אורחות חיים שונים בין חיי המשפחה והקהילה הצפון-אירופית של הטמפלרים ומולם חיי הנזירות וההיררכיה הדתית הקתולית וביטויים במאבק שליטה באוכלוסייה המקומית; מתחת לפני השטח רחשו מאבקים קוסמופוליטיים בין המעצמות, שעמדו מאחורי הנציים: האימפריה הגרמנית לצד הטמפלרים בני וירטמברג, וצרפת שפרסה את חסותה על המנזר הכרמליטי.

העימות בעניין הנדל"ן הסלים במהרה לעימות פיזי אלים והגיע לבית המשפט המקומי, שבו נטו החלטות השופטים בהתאם לשיעור השוחד. רק לאחר בקשתו התקיפה של קנצלר גרמניה ביסמרק מהאפיפיור, הנחה האפיפיור את הנזירים הכרמליטים, הכפופים למרותו, למשוך תביעתם והסכסוך הסתיים בקיץ 1887, כשהבעלות על 12,000 הדונם בידי הטמפלרים.

עם תום הסכסוך נסללה הדרך משוליה המזרחיים של המושבה הגרמנית אל ראש ההר בתוואי שניתן לו השם 'דרך ההר' או 'שדרות ההר'¹ ובעיקולו ב'דרך הצנובר' (היא 'שדרות הנשיא') על קו פרשת המים מזרחה לכיוון כרמלהיים, מרכז הכרמל של ימינו. מצדי דרך הצנובר ניטע ונבנה הכרמל האוונגלי², או בשמותיו הנוספים 'El manater' או 'Bab el manater'. את השכונה, שמערכה נחקר בסקר המבנים לשימור, יישבו כבר בתחילת המאה ה-20 הגרמנים וערבים עשירים. המבנים הבולטים בה ערב מלחמת העולם הראשונה היו מיסיון הכרמל של הפאסטור שניידר³ ומנזר 'אחיות החסד של סנט בורומיא' ברחוב מגידו (בר און ושלומי 2008). באותו זמן היה רוב השטח נטוע כרמים (בן ארצי 2004: 101) ולמעשה נותר רובו בלתי מפותח, מיוער בחורש ושיחים. הבינוי בכרמל האוונגלי נותר דליל ומרוכז בשולי מרכז הכרמל וגן האם של ימינו, ואילו אדמות המנזר באזור הכרמל הצרפתי נותרו בור.

מתחם הכנסייה הפרבוסלבית. בקו התפר שבין הכרמל האוונגלי במזרח לכרמליטי במערב הושלמה שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה הפרבוסלבית (בן ארצי 1994: 73). בשטח המוקף חומת אבן, שממנה נותר מקטע מערבי באורך כ-15 מטרים, ניטעה חורשת אורן עבותה, ההולכת ומידלדלת בימים אלה. חורשה זו קיבלה ביטוי גאוגרפי-

מילות מפתח: חיפה, סטלה מאריס, כרמליטים, טמפלרים, כרמל צרפתי, רמת התשבי, הכרמל האוונגלי, שימור, אדריכלות, זיכרון, המנדט הבריטי, יחסי יהודים-ערבים

תקציר

במאה השנים שבין מחצית המאה ה-19 למחצית המאה ה-20 עברה העיר המנומנת חיפה מהפך והייתה למרכז תחבורתי, תעשייתי וצבאי, ובעקבות כך לכרך קוסמופוליטי. בו בזמן החלה היציאה מהחומות, תחילה בשולי העיר ההיסטורית ובמרחק מה במושבה הגרמנית, ובשלהי התקופה העות'מאנית במקבצים בודדים על רכס הכרמל.

במחצית שנות ה-30 מכרו נזירים כרמליטים קרקעות במערב הר הכרמל, ועליהן הוקמו שכונת רמת התשבי והכרמל הצרפתי הנושק לאדמות המנזר.

על רקע המשבר הכלכלי בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט ומלחמת חבש ובשל הקיצוב בחומרי בנייה בימי מלחמת העולם השנייה הייתה הבנייה בשכונות דלילה. אולם מקבצי הבנייה שהוקמו התאפיינו באדריכלות איכותית ומוקפדת ובגינות איכותי, בשילוב מודרניזם במסורת בנייה רבת שנים ובתמהיל אוכלוסייה מגוון ובו יהודים, ערבים ובריטים.

המאמר עוסק ברובדי הזיכרון הקיימים במקום: מאבקי הכרמליטים בטמפלרים ובריטים בכרמל האוונגלי, הבנייה בעבור אוכלוסייה ערבית ויהודית בתכנון של אדריכלים בעלי זהויות מגוונות; הכרות המקום אזור צבאי סגור בתקופת המנדט; עזיבת בוני הבתים על רקע מלחמת השחרור ואכלוס הבתים על-ידי מפוני קיבוץ שער הגולן, עולים חדשים ואנשי חיל הים שאך הוקם; בניית שיכונים על-ידי חברות משכנות ויזמים פרטיים בעשורים הראשונים למדינה.

חשיפת תולדות המקום והבחירה לתעדן ולשמרן מההיבטים הפיזי והמטאפיזי כולל שימור רובדי הזיכרון והזהויות שבו, אוצרת את הסיפור החיפאי בפרט והישראלי בכלל.

שכבות של זיכרון

שכבה ראשונה – עות'מאנית

הכרמל האוונגלי. בתקופה העות'מאנית היה רכס הכרמל שבין הכפרים הדרחים לראש הכרמל בלתי מפותח למעט מתחם דתי בראש הכרמל. בשנת 1870, זמן קצר לאחר שהונחה התשתית למושבה הגרמנית ממערב לעיר ההיסטורית, העניקו השלטונות הטורקים לטמפלרים את 'מתנת הסולטן', שטח של 12,000 דונם על ההר, באזור מרכז הכרמל ורחוב יפה נוף של ימינו. גיאורג דוד הרדג (Hardegg), ממייסדי הזרם הטמפלרי וראש המושבה,

עם תחילת הבנייה במקום. תופעה זאת בשילוב הגבלת הצפיפות בתכניות בניין עיר בריטיות יצרה רצף אורבני בעל מאפיינים נופיים דומים מאחזה במזרח הרכס עד לכרמל הצרפתי במערב. לאורך הרכס נותרו רחובות מגורים ירוקים באינטנסיביות נמוכה (בהתאם להנחיות תכנית המתאר משנת 1934, ימי הפרוספריטי, אז סווג האזור אזור מגורים א'), בכתכים דומים, בבינוי חד עד תלת קומתי בקו בניין עמוק, במגרשים רחבי ידיים. במהלך השנים הבאות נבנו עשרות בודדות של בתים באחוזי בנייה נמוכים, בתמהיל של בתי דירות ויולות תוך שילוב קיט ומרגוע (פנסיון רביץ ברחוב התשבי בשלהי המנדט וראשית המדינה ומלון הכרמל הצרפתי ברחוב ישעיהו עם קום המדינה).

את המגרשים באזור זה, שהיה בלתי מיושב ברובו טרם מלחמת העולם הראשונה, רכשו באופן ספורדי יהודים וערבים יחידים (להבדיל מאדמות הכרמל המערבי, אחזה, נווה שאנן, הדר הכרמל ובת-גלים, שנרכשו במרוכז בגיבוי חברת הכשרת היישוב). כך שימש אזור זה (ורמת התשבי שפיתוחה החל ממערב לכרמל האוונגלי בשנות ה-30) קו התפר בין הכרמל היהודי במזרח לכרמל הערבי במערב. האוכלוסייה המגוונת בקו התפר העליון של חיפה (בדומה לקו התפר שבין ואדי סאליב במועד מצפון והדר הכרמל על מדרגת ההר מדרום) כללה זה לצד זה יהודים, ערבים נוצרים (ומעט מוסלמים) ופקידים בריטיים. בהתאם לריבוי הזהויות האנושיות נוצר מגוון אדריכלי במנעד שבין בתי ליוואן שמרניים דרך המופע המקומי של הסגנון הבין-לאומי עד אייקונים אדריכליים מודרניסטיים.

פקידים ונתנים בריטיים. בכרמל הצרפתי ובכרמל האוונגלי יפי הנוף ובעלי הצביון הקוסמופוליטי נבנו משכנות שרד לשמנה וסלתה של הפקידות הבריטית, בראשם הנציב העליון ומושל המחוז. ברחוב היובל 5 תכנן בשנת 1936 האדריכל האיטלקי ג'ובאני בורה וילה בעבור סר ארתור ווקופ (Arthur Grenfell Wauchope), הנציב הבריטי העליון של ארץ ישראל בשנים 1931-1938⁵. ווקופ יליד 1874 לחם במלחמת הבורים השנייה ונפצע בה, הוא המשיך להתקדם בדרגות לתפקיד מפקד גדוד במלחה"ע הראשונה ועד לפיקוד הצבאי על צפון אירלנד. בשלהי 1931 התמנה לתפקיד הנציב העליון על ארץ ישראל, שבו כיהן עד 1938. בתקופת כהונתו גדלה מצד אחד העלייה לארץ ישראל והיישוב העברי התפתח בעידודו, ומצד אחר פרץ המרד הערבי, שאותו סירב לדכא באמצעי ענישה חריפים (מה שהוביל בסופו של דבר להחלפתו בהרולד מקמייל).

ברחוב היובל 1 צמוד לחומת מזר הכרמליתיות תכנן בשנת 1939 האדריכל היהודי-בריטי בנימין חייקין וילה בסגנון בין-לאומי ומקומי בשילוב מאפיינים רומנטיים בעבור מושל המחוז הבריטי אדוארד קיט-רוץ' (Edward Keith-Roach) (הכהן 1989). קיט-רוץ' יליד אנגליה 1885, עבד בנעוריו כפקיד בנק בבריטניה ובהודו. במלחמת העולם הראשונה שירת כקצין במצרים ועם סיומה התמנה כקצין מחוז דרפור בסודאן. הוא הועבר לבקשתו לארץ ישראל והתמנה למזכיר הראשי של ממשלת המנדט. לאחר כהונה כעוזר מושל מחוז ירושלים רונלד סטורס, הוא החליפו בשנת 1926 והמשיך בתפקיד עד פרישתו בשנת 1945 למעט שנים בודדות

היסטורי גם בשם הרחוב 'החורשה'. בשטח המתחם נבנה בית תפילה, שתכניתו כצלב המורכב מזרוע קצרה הניצבת לזרוע ארוכה, שבראשה הפונה מזרחה גומחה מעוגלת – אפסיס מקורה גג נחושת קמור. הכניסה למבנה הכנסייה היא דרך הקיר המערבי חשוף האבן. לרוחב המבנה גמלון זהה לרקע האפסיס ובראשו חלון קשות. דלת הכניסה הקשורה במרכז טריפורה בתווך בין שני חלונות. הטריפורה מקורה גגון נחושת דק, בצדדיו קשתות ובמרכזו 'בצל' פרבוסלבי (השטחה לדו-ממד של הכיפה התלת-ממדית דוגמת כנסיית ואסילי הקדוש במוסקבה או גת שמנים בירושלים). מעל חזית הכניסה כפולת הקומה מתנשא מגדל פעמונים שגגו הפירמידלי אף הוא עשוי נחושת.

האגף הראשי (מזרח-מערב) מקורה גג רעפים דו-שיפועי ובניצב לו שני אגפים מקורים גג דו-שיפועי נמוך יותר. באגף הצפוני גומחה מקורה גגון קשות ובה דמות אליהו הנביא. אליהו שהיכה נביאי הבעל על הר הכרמל מונצח גם בכנסייה הכרמליתית בקצה הרכס ובשם הרחוב הניצב – התשבי.

המבנה מטויח כולו למעט בסיס אבן ('צוקל') המפלס את הקרקע. חשיבות עליונה מוקדשת גם לשימור חלל הפנים המעוטור בסיפורי התנ"ך מחיי אליהו, ואשר במערבו חוצץ בין האפסיס לחלל התפילה איקונוסטאס – מסך מעוטור ציורי קדושים.

לצד בית התפילה הוקם בית מגורים קטן מאבן שעליו נבנו תוספות בשנים האחרונות. בתקופת המנדט הוקם בניין נוסף וחלקת קברים, שבהם נטמנו אנשי הדת ששירתו במקום.

שכבה שנייה: תקופת המנדט - אצולה מקומית וקוסמופוליטית

שלושת העשורים של המנדט הבריטי על ארץ ישראל היו תקופה של שינויים מפליגים, פיתוח אורבני, תעשייתי וחברתי. הפיתוח הגיע גם לחורשה הנטועה והמיושבת בדלילות בכרמל האוונגלי המערבי ולאדמות הבתוליות של הכרמל הצרפתי ורמת התשבי.

הכרמל האוונגלי בשנות ה-20. בהיעדר גוף מכוון יושב אזור זה בשנות ה-20 בדלילות במספר מקבצים: באזור מיסיון הכרמל (מגדלי פנורמה וגן האם), באזור הכנסייה הפרבוסלבית וברחוב עין גדי. במפת המדידה המנדטורית מ-1932 מסומן תוואי המגרשים לאורך הרחובות המקבילים יפה נוף (במקור רחוב פנורמה) ושדרות הנשיא (במקור דרך הצנובר), שנקבע במקביל לעיקול שדרות הנשיא מצפון-מזרח לדרום-מזרח. חלק מהמגרשים באוריינטציה אורכית תחומים בין הרחובות המקבילים, בחלקם נעשתה חלוקה משנית לרוחב.

עם בניית הכרמל האוונגלי וקודם בניית רמת התשבי ניטעה בתווך שבין כרמלהיים (כיום מרכז הכרמל) במזרח לבין אדמות הכרמליתיים במערב חורשת אורן הגלעין שבתוכה נטמע הבינוי.⁴ צמחייה אופיינית, ובה ברושים בגבול המגרש ועצי אורן סביב הבינוי, ניטעה גם בכרמל הצרפתי בד בבד

הדולף מאיר בבית החולים ליולדות 'מולדה' במעלה שדרות הנשיא (מס' 82, אף הוא בתכנון האדריכל שמואל רחוב). עם פירוק השותפות בשנת 1945 פתחה את בית החולים 'אמהות' במקום בית מגוריהם, והשניים עברו לבית סמוך ברחוב יפה נוף. בית החולים נסגר בתחילת 1963, שבועות אחדים לפני מות הרופאה. בחצר המבנה ניצב שנים רבות אוהל מפואר, אותו העניק עבדאללה לרופאה המיילדת של רעייתו של טלאל, אבי המלך חוסיין, ושל בנות משפחה נוספות ובו נערכו בריתות. בשנת 1970 רכש את האוהל רפי נלסון כדי לשמש מסעדה בים סוף. במעלה הרחוב (בית מס' 77) נבנתה בשנת 1938 וילה תלת-קומתית בעבור 'הזקן מנהריים', פנחס רוטנברג.

אליטה ערבית. בניית הכרמל הצרפתי הוותיק הייתה חוליה טבעית ברצף ההתפתחות האורבנית של חיפה הערבית-נוצרית, בשולי שכונת עבאס הסמוכה לוואדי ניסנס. המגרשים הריקים והצפיפות הנמוכה על-פי תכניות בניין העיר המנדטוריות משכה אוכלוסייה בורגנית לבנות וילות ובתי דירות, ובמקום התיישבה שמנה וסלתה של האוכלוסייה הערבית, נוצרית בעיקרה (מטבע הדברים סמוך למזרים ולכנסיות) ואף קונסולים של מדינות ערביות סמוכות (מצרים וסוריה).

עם תושבי השכונה הערבים נמנו עו"ד חנא (ג'ון) עספור (נחמיאס 2006; קליין 1989), בן למשפחה פרוטסטנטית יוצאת שפרעם, פעיל בולט בתנועה הלאומית הפלסטינית. עספור כיהן כחבר מועצת עיריית חיפה וכיועץ המשפטי של אגודת הפועלים הערבים הפלסטינים בחיפה, היה חבר הסתדרות עורכי הדין הערבים בפלסטינה ויו"ר מועצת המנהלים של חברת אוטובוסים ושל חברת קולנוע בעיר. לאחר שעזב את הארץ במהלך מלחמת השחרור שימש בית מגוריו היפהפה (טשרניחובסקי 25 בתכנון האדריכל משה גרשטל) את אנשי חיל הים כ'מועדון הקצינים'. בשכונה בנו בתיהם בנים למשפחות נכבדות בהן משפחת חורי (טשרניחובסקי 27), ג'ריס צהיון, משפחה יוונית-קתולית, שהתגוררה בעיר מאמצע המאה ה-19 ואשר בניה היו בעלי קרקעות וסוחרים ומעורבים בפוליטיקה המקומית (פלד 2007).

קונסולים ומרגלת אחת. לצד האליטה המקומית פעלה בכרמל הצרפתי הקונסוליה ההולנדית,⁹ בוילה חד-קומתית שתכנן האדריכל ג'ובני בורה וברמת התשבי בית שגריר מצרים (צוקר 1997: 121-122), שאותו החליף קונסול סוריה¹⁰ בוילה רבת ההוד שתכנן בשנת 1945 האדריכל גרשטל בעבור סאלח אדיב שביב. בקומה העליונה התגוררה רות צוקר, שריגלה מטעם ההגנה אחרי הכוחות הבריטיים ומחנה המכ"מ.¹¹

מתכננים ומזמינים. רובד מרתק נוסף בהקשר זה הוא הזהויות האתניות המגוונות של המתכננים בני הקהילות והדתות המקומיות, בריטים ואירופים. מטבע הדברים נבנו בשנות ה-30-40 בשכונה המעורבת בתים בתכנון אדריכלים ערביים, שנמלטו כולם בתקופת מלחמת השחרור ואשר המידע על אודותיהם לוקה בחסר, למעט חברותם באגודת המהנדסים הערבים בחיפה 'נקאבת אל-מוהנדסין אל-ערב

כמושל מחוז הגליל – שהעיר חיפה נכללה בשטחו. נודע ברוחו הקולוניאליסטית, כפרו-פלסטיני וכאנטי-ציוני.

סוחרים ותעשיינים. לאזור הנסקר התנקזו תעשיינים בכירים מענפי החרושת המרכזיים במפרץ חיפה. ברחוב ישעיהו בכרמל הצרפתי נבנתה וילה שמרנית הבית נבנה בעבור סטיוארט אדווין הידג'קוק,⁶ פקיד בכיר בחברת הנפט העירקית (IPC), חבר מועדון היאכטות החיפאי ופעיל בקהילה הבריטית בחיפה, ובעבור רעייתו מוניקה גרייס, אף היא פעילה בקהילה הבריטית המקומית. הזוג פרסם בשנת 1927 ספר על אודות תושבי חבל ארץ בגבול עירק-איראן ("Haji Rikkan; Marsh Arab", דפוס Chatto & Windus, London).

במודד שדרות הנשיא התגורר ארתור ספיני (Arthur Rawdon Spinney) פקיד בנק באנגליה, ששירת במלחמת העולם הראשונה בגדוד המלכותי בפיקודו של הגנרל אלנבי.⁷ תחילה נשלח לייסד סניף של Naafi (השק"מ הבריטי) בלבנון, שם עשה חיל, הועלה לדרגת קצונה והוטלה עליו האחריות לאספקה למסילת קהיר-לוד. בשנת 1924 הקים בפרברי אלכסנדריה את הסניף הראשון של רשת בתי הכל-בו ספיני'ס ובעקבותיה סניפים בקהיר, בדמשק, בירושלים ובעכו (שם גם הקים מפעל מים מינרליים). במהלך השנים התרחבה פעילות החברה ל-24 סניפים ומסעדות ברחבי א"י ועסקה במגוון רחב של מוצרים כולל יבוא מכוניות. בחיפה המתפתחת הקים בשנת 1927 סניף ראשון בדרך יפו ואת מטה היבוא והייצוא מאנגליה ואליה. בעקבות הקמת מטה החברה בחיפה רכש ספיני קרקע רחבת ידיים מהמזר הכרמליטי בין רחובות שומרון והתשבי ובנה עליה בית טובל בגן רחב ידיים (שדרות הנשיא 6 שתכנן בשנת 1933 בסגנון בין-לאומי ומקומי האדריכל יעקב בֶּרְטֶלֶר). ערב מלחמת העולם השנייה נתמנה כקונסול דניה בא". במלחמת העולם השנייה פיקד הקפטן על חיל המתנדבים הפלסטיני, ארגון הגנה לוחם, בו שירתו גברים מגיל 35 ומעלה. עם הקמת מדינת ישראל הופסקה פעילותה של רשת ספיני'ס בארץ, אולם היא התרחבה למדינות ערב וכיום היא פועלת בלבנון, מצרים, קטאר, ירדן ואיחוד האמירויות.

לאורך שדרות הנשיא שבכרמל האוונגלי קבעו את מגוריהם ועבודתם בני משפחת רוטנברג, מייסדי משק החשמל לארץ ישראל, בשלושה מבנים שתכנן ידד המשפחה שמואל רחוב (אדריכל משרד החברה בשנות ה-20) בסגנון הייחודי המשלב נגיעות רומנטיות-קלסיציסטיות בזרם הבין-לאומי. בשנת 1935 נבנתה וילה רחבת ידיים בשדרות הנשיא 19 למגורי אברהם רוטנברג (1893 רומני, אוקראינה – 1983 ישראל), אחיו הצעיר ויד ימינו של מייסד חברת החשמל, אשר ירש את תפקידו כמנכ"ל החברה עם מות האח המייסד בשנת 1942 וכיהן בתפקיד עד 1957. במלחמת העצמאות שימש אברהם איש הקשר למלך עבדאללה (שעם משפחתו עמד בקשרי ידידות מאז בניית התחנה ההידרואלקטרית בנהריים) ויצא לחוץ-לארץ כדי לרכוש מטוסים לחיל האוויר בראשיתו. הונצח עם אחיו באתר תחנת הכוח באשקלון. רעייתו של אברהם ד"ר פיניה⁸ (Pinia) רוטנברג (1901 גרמניה – 1963 ישראל) למדה רפואה בברלין ועלתה לארץ בשנת 1925. כרופאת נשים מומחית הייתה שותפה של ד"ר

המפלגה בפלסטינה: בשרונה וביפו. כמיסד וכמנהיג המפלגה שימש תקופה קצרה כאיש האימונים הארצי (Landesvertrauensmann) בפלסטינה. בבית ג'יריס צהיון ברחוב טשרניחובסקי 7,¹⁶ משולבים אלמנטים מסורתיים וקלסיציסטיים כשילוב נדבכי אבן בסיתות תלטיש וטובה, קשתות אבן שטוחות ובה בעת שימוש במילון הצורות המודרני במרפסות מעוגלות ובגגונים מקבילים.

בתיק הבניין של בית Ali & Jamal Hadj Ibrahim ברחוב זאב 20 (בשיר 16) נמצאו שתי בקשות להיתר.¹⁷ הראשונה מתאריך 10.9.1939 ובה מופיעים Ruff & Weller כמתכננים והשנייה מ-13.10.1939 שעליה חתום חיים הארי. בתיק לא נמצא הסבר להחלפת המתכנן המקורי, אולם סביר להניח, שהחלפה אירעה על רקע מלחמת העולם השנייה ופעילותו הנאצית של המתכנן. התוצר האדריכלי של שני המבנים אינו מרמז על הזהות האתנית של המתכנן בן העדה הטמפלרית, או על המודרניזם הטהור שספג בוודאי בשנות לימודיו בגרמניה, אלא נטמע במורכבות האופיינית לסביבה. בית הדירות תוכנן במסות בין-לאומיות-מודרניות בקווי המתאר, בניקיון הצורני ובפירוק המסה על ידי מרפסות היקפיות. מבט מקרוב חושף את העושר הצורני המאפיין את הווריאנט המקומי של הסגנון המודרני. המבנה מחופה אבן בעיבוד תלטיש בחלוקות אופקיות ואנכיות, מעין פילסטרים או 'עמודים מזויפים' דקים, של אבן טובה. משקופי החלונות מודגשים על ידי עיצוב קשתות שטוחות, באבנים שצורתן טרפז, ואדנים תחתונים.

הרובד המפתיע ביותר בקשרי מתכננים ומזמינים בשכונה הינו מערכות היחסים בין אדריכלים יהודים ללקוחות ערבים, בייחוד על רקע המתיחות בין הלאומים בימי מאורעות תרצ"ו-תרצ"ח.

המתכנן חיים הארי (H. Harry) עמד בקשרי עבודה וידידות חמים עם דרזים, ערבים מוסלמים וערבים נוצרים.¹⁸ בתחומי הסקר תכנן בשנת 1937 את בית Kamel Rino ברחוב ישעיהו 3.¹⁹ בשנת 1939 תכנן את בית הדירות של Rafol Nahas בשדרות הציונות 147 ואת בית הדירות של Ali & Jamal Hadj Ibrahim ברחוב זאב 20, ושם החליף את המתכננים קרל רוף ושותפו וולר תוך תהליך התכנון, ובשנת 1946 בית דירות שלא נבנה בעבור Kamel Kaldawy ברחוב טשרניחובסקי 14. שיתוף הפעולה חוצה הלאומים כלל גם את תיאודור מנקס (Menkes), שבנה בשנת 1937 את בית סלמה חביבי ברחוב זאב 8, רחנהק (Rosenheck) מתכנן בית ד"ר חורי ברחוב טשרניחובסקי 23 ו-מ. גוטמן מתכנן בית הדירות והבוסתן המרהיב של Edmond Elias ברחוב ענתות 1, גם כן בשנת 1946.

הסקירה לא תהא שלמה ללא אזכורו של הבולט באדריכלים היהודים שתכננו בשכונה משה גרשטל (1886-1964).²⁰ גרשטל יליד גליציה שהתחנך בווינה ואשר היה בעל גישה ייחודית לאדריכלות המודרנית תכנן בין היתר את המבנה האיקוני של שוק תלפיות (פרס ראשון מתוך 96 הצעות בתחרות אדריכלים) בשכונת הדר הכרמל,²¹ בית התעשייה אף הוא בהדר הכרמל על שפת ואדי רושמייה, בית החולים כרמל הישן בשכונת אחזה בחיפה ואת בית ההארה

פי חיפא.¹² יו"ר האגודה האדריכל יוסף חזבון (J. Hazboun) תכנן בתי דירות שמרניים בשילוב מוטיבים מודרניים ברחוב בית לחם 12 (בעבור Fuad Jabbour & Kamel Jabbour) וביפה נוף 7 (בעבור Rafol Nahas); האדריכל מנסור עזאם תכנן בשכונה בתי דירות בקווים מודרניסטיים ובשילוב אלמנטים מסורתיים ואף קלסיציסטיים ברחוב בית לחם 16 (בעבור Anis Saba & Bros), בשדרות הנשיא 29 (בעבור ניקולא עזאם) וביפה נוף 18 (בעבור תאופיק עזאם), בית דירות (בעבור המנזר הכרמליטי) ברחוב זאב 11 ווילה (בעבור Saleh Bahous) ברחוב זאב 14; האדריכל סמיך עטאללה (S. Attallah) מרחוב חאטיב 3 (ארכיון מינהל הנדסה, תיק מס' 46165) שככל הנראה היה בן למשפחה נוצרית אורתודוכסית מכובדת מירושלים, (שמעוני 1947) תכנן בתחומי הסקר שלושה בתי דירות בקווים שמרניים: ברחוב יפה נוף 7 (בעבור Dr Rushdy Bey Tamimy & Mahmoud & Mohamad Boudeir), ברחוב טשרניחובסקי 1 (בעבור Philip Zahlan) וברחוב התשבי 21, בית דירות בשילוב נגיעות אר-דקו (בעבור ג'ורג' עזאם); מול הבית האחרון נבנה בית דירות בתכנון האדריכל אחמד פארס, בקווים ונפחים בין-לאומיים ובו עיבוד מודרני לטריפורה המסורתית, פרזול אר-נובו, חיפוי אבן מגוון ופיתוח שטח מרהיב ברוח הבוסתן המסורתי, במרכזו בריכת נוי ושבילי טיול.

בתים רבים בכרמל הצרפתי תכנן אינג' ג'ובאני בורה (Giovanni Borra), אדריכל איטלקי שהחמן לארץ בשנות ה-30 על-ידי המזרים הכרמליטים כדי לתכנן קומפלקס מסחרי, צמוד לכנסייה הכרמליטית ברחוב אליהו שבעיר התחתית. במהלך שהייתו קיבל עליו פרויקטים נוספים באדמות הכרמליטים, בין היתר את תכנון בניין הקונסוליה ההולנדית ברחוב טשרניחובסקי 19; פיקוח על בניית טשרניחובסקי 29 בעקבות סכסוך בין המזמינה אגנס חורי לאדריכל משה גרשטל;¹³ וילה בין-לאומית ומקומית ברחוב היובל 5 למגוריו המקומיים של הנציב העליון לארץ ישראל סר ארתור ווקופ, ווילה ברחוב היובל 11. ייתכן, שהיה מעורב בתכנון מבנים נוספים או בגיבוש שפה עיצובית לשכונה, שכן גדרות בטון בשילוב שערים מפורזלים בדוגמת קשקשים נבנו במבנים שתכנן ובמבנה נוסף בתכנון האדריכל מנסור עזאם.

במודד הצפוני של רחוב יפה נוף בכרמל האוונגלי תכנן האדריכל כריסטיאן ביילהרץ (Beilharz), בן למשפחת בנאים טמפלרית, בשנת 1933 בית דירות בעבור Micha Blaihs Erben.¹⁴ הבניין משלב מאפיינים מודרניים כניקיון ומינימליזם צורני, הדגשה אופקית ותנועה ורטיקלית, הבולטים בחזית הצפונית למפרץ חיפה ומצד שני מפנה לרחוב חזית שמרנית קלסיציסטית בחלוקה לרצועות אופקיות (מסד, נדבכי אבן בסיתות תלטיש וטובה לסירוגין, כרכוב היקפי) והדגשה סימטרית ברוח הרנסנס האיטלקי.

במהלך המחקר אותרו שני בתים שתכנן בשנת 1939 קרל רוף (Karl Ruff) בשיתוף E. Weller. רוף יליד המושבה הטמפלרית בחיפה ובן למשפחת נגרים מוותיקי המושבה, יצא ללימודים בגרמניה והוסמך כמודד.¹⁵ בשנת 1932 בתקופת לימודיו הצטרף למפלגה הנאצית ועם שובו לארץ ייסד במרס 1933 את שני הסניפים הראשונים של

תרצ"ו-תרצ"ט העמיקו את ההפרדה האתנית בעיר התחתית חירזו את פיתוח המסחר בשכונות. האירועים היוו קטליטור להקמת שוק תלפיות בקו התפר שבין הדר הכרמל היהודית לזואדי סאליב המוסלמית, במימון ועד הדר הכרמל.

כפתרון לצורכי המסחר והבילוי תוך שמירה על אתוס עיר הגנים (שעליו התבסס תכנון הכרמל) הכין אדריכל העיר אדולף ראדינג (Adolf Rading) את תכנית ה-Commercial nodes, לפיתוח נקודתי בצמתים גאוגרפיים מרכזיים לאורך קו הרכס. במפגשי ואדיות או רכסים בקו פרשת המים נבנו מרכז הכרמל בין הכרמל המערבי, המזרחי והאוונגלי ומרכזים מסחריים קטנים בשכונת אחזה (מול מרכז חורב של ימינו), בכיכר דוד הכהן (לטובת שכונות אחזה ושמבור) ובצומת כרמלייה ושכונת בן-ציון (בתכנון האדריכל רחוב).

פרויקט מרתק שלא הגיע לידי מימוש היה המרכז המסחרי ברחוב החורשה, שגובש בתכנית בניין העיר המפורטת מס' 677, שהופקה בשנת 1944. המרכז בסגנון קלסיציסטי מובהק ובהיקף עצום, בהתחשב בדלילות האוכלוסין בשכונות הסובבות ובפיתוח מרכז הכרמל שאך הושלם במרחק 1,300 מטרים בלבד, נועד להתפרש על שתי הגדות הצפוניות של צומת החורשה והצנובר (Pine road שדרות הנשיא).³⁰ המבנה התלת קומתי תוכנן ברוח שמרנית, החל בהעמדתו בשטח וכלה בפרטים האדריכליים. הנפח העיקרי תוכנן כשהוא סימטרי לכאורה, ובהיעדר היררכיה בפתחים לאורך החזיתות. העיצוב היה מרובה קשתות, בפתח הגשר והמעברים, בארקה ובחלונות מפלס החנויות, ועיטור פילסטרים - 'עמודים' בחזית שאינם קונסטרוקטיביים לשם קישוט.

הבינוי הופנה לרחוב הצנובר, ברצף אחד שהתגבר על רחוב החורשה על-ידי 'סיבאט', גשר דו-קומתי קשות ומעליו קומת משרדים שטוחת גג, מעוטרת כרכובים ומגדל שעון. הקומה חיברה את שני צדי רחוב החורשה, ומעבר לה נמשך הבינוי בקירוי גג דו-שיפועי. מצדי גשר הרכב תוכננו שני מעברים קשותים להולכי רגל ומהם כניסות לשני אגפי המבנה. במפלס רחוב הצנובר משני עברי רחוב החורשה תוכננה קומת חנויות ובחזיתה ארקדה - מעבר הולכי רגל מקורה וקשות, ברוח הקלסיציזם. מדרום-מזרח למבנה הראשי תוכנן מבנה נמוך "pavilion for public office (or library)". בחזית המערבית תוכנן אובליסק גדול, שבסיסו 4.1X3.6 מ' וקצהו מתנשא מעל גג הבינוי. המשך הפרויקט תוכנן כשני מבני מגורים בגדה הצפון-מערבית של רחוב החורשה, מבנה פינתי בקרן הדרום-מזרחית (תוך הריסת בית האבן שבו פועלת כיום תחנת דלק) ופיתוח שטח כולל ארקדה בגבול שטח הכנסייה הפרבוסלביית בקרן הדרום-מערבית של הצומת.

על-אף שאת התכנית, שהופקה כאמור בשנת 1944, אישרה בשנת 1947 הוועדה המקומית לתכנון ובנייה, התכנון לא מומש בסופו של דבר, ככל הנראה נוכח סיום שלטון המנדט ושינוי סדרי העדיפויות עם קום המדינה. רק בשנת 1965 הושלמה בניית מרכז בקנה מידה שכונתי בשילוב קומת מסחר ושלוש קומות מגורים על-ידי זים פרטי (ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בניין 351295).

לישנסקי במטולה. גרשטל קשר יחסי ידיות עם בני האליטה הערבית ותכנן בעבורם בתי דירות ווילות באיכות אדריכלית יוצאת דופן, המשלבת מודרניזם ומסורת מקומית דוגמת בית דירות ברחוב סירקין בעבור משפחת התעשיינים קרמאן.²² באזור הנסקר נבנו חמישה מבנים פרי תכנונו, כולם במופע המקומי של הסגנון הבין-לאומי, בשילוב נדיר בין נפחים ופרופורציות בין-לאומיים לבין פרטים יוצאי דופן באיכותם המשלבים אופני סיתות עם בטון מטויח. בבית הדירות שתכנן בעבור סאלח אדיב שביב ברחוב עובדיה 35²³ שילב גרשטל מוטיבים האופייניים לבוסתן המסורתית, במילון הצורות המודרניסטי: העמדת הבניין סמוך לרחוב הותירה את מורד המגרש פתוח לנוף ואפשרה יצירת סדרה של טרסות ומרפסות נופיות מגוונות ומטופחות.²⁴ הכניסה למבנה עוברת בקומת עמודים קורבחיאנית (Pilotis), שהדופן האחת שלה בנויה (בה קבוע חלון סרט משילוב חלונות ועמודי בטון מחורץ כחיץ) ומצדה השני קולונדה של גלילים מטויחים, מינימליסטיים בעיצובם, הנמשכים בשדרת עצי דקל המלווה את השביל לרחוב. בחצר נבנתה בריכת נוי יצוקת בטון בצורת תיבה שחלקה הפנימית פירמידה טרפזית הפוכה. ברחוב טשרניחובסקי תכנן גרשטל בין השנים 1935-1938 שלוש וילות סמוכות בעבור עו"ד חנא עספור (בית מס' 25) מארי חביבי (מס' 27) ואגנס חורי (מס' 29). בשלושת המבנים נעשה שימוש וירטואוזי בלוח הכלים המסורתי באבן תוך שילוב משטחי סיתות שונים אף ציטוטים קלסיציסטיים (משטח בעיבוד חריצים-קנלורות באבן ירושלמית ורדרדה) ובנפחים מודרניסטיים.

השנים האבודות בבנייה. המשבר הכלכלי עקב מלחמת חבש והמרד הערבי, שקטע את השגשוג הכלכלי של ימי העלייה החמישית האט את הבנייה בשכונות הנסקרות. ברמת התשבי היהודית ברובה היה המצב אף חמור יותר בשל הגבלת העלייה ע"י ממשלת המנדט. משנת 1940 פסקה הבנייה למגורים בעיר בשל הקצבת חומרי הגלם הנדירים לצורכי בטחון.²⁵ אף על פי שהפעילות הכלכלית בעיר התגברה עם השלמת בתי הזיקוק וצינור הנפט ובמקביל לפעילות הצבאית בנמל ובשדה התעופה הצבאי. הבנייה למגורים בעיר התחדשה אמנם לאחר מחצית העשור, אולם הכרזה על חלקים נרחבים ממנו כעל שטח צבאי והפקעת דירות קיימות לצרכי ביטחון קטעה תכניות בנייה והרתיעה בוודאי בונים פוטנציאליים.²⁶ בפרק הזמן הקצר שבין ניצחון בעלות הברית בקיץ 1945 עד כיבוש חיפה על-ידי כוחות ההגנה באביב 1948 נבנו בעבור בעלי מגרשים ערבים בשטח שנסקר מבנים ספורים,²⁷ רובם ככולם תוכננו בשנים 1945-1946. ייתכן שעיון שיטתי בתיקי כל המגרשים בשכונה יחשוף תכניות שהוגשו עד ראשית 1948, אך נגזז משיצאו בעליהם לגלות.

מסחר ובילוי: Horsha square²⁸. בשנות ה-20 התרכז המסחר העירוני במרכזי המסחר שבעיר התחתית,²⁹ בשל מדיניות עירונית מכוונת ואוכלוסיה מצומצמת מדי לפעילות כלכלית בשכונות שבנייןן אך החל. עד מאורעות תרפ"ט חיו יהודים רבים בעיר התחתית לצד הערבים, אך המתיתחות בעקבותיהם העמיקה את ההפרדה הגאוגרפית על בסיס דתי והביאה לאישור מרכז מסחרי ראשון בשכונת הדר הכרמל (בין הרחובות הרצל, ביאליק ושפירא). מאורעות

שכבה שלישית – security zone

מהפקידות הבריטית פונו מדירות ברחבי העיר אל המתחם הסגור, ואילו משפחותיהם פונו מהארץ.

בעקבות הגירוש שגירשו הבריטים את מעפילי האנייה 'ציאת אירופה תש"ז' (אקסודוס) בליל 21 ביולי 1947, פשטו כוחות הפלמ"ח על מתקני הרדאר בחיפה ובגבעת האנטנות שבחרייבה, מעל אדמות נשר. רדאר חרייבה נהרס, אך רדאר סטלה מאריס ניזוק קלות וארבעה חברי פלמ"ח נפצעו. אליעזר ארקין יליד מזכרת בתיה (עקרון) 1929, נין למייסדי המושבה, בוגר מקווה ישראל, נפצע קשה בפעולה וביקש מחבריו להותירו בשטח על מנת שימלטו עצמם. ארקין נתפס על-ידי הבריטים שהעבירוהו לבית החולים המנדטורי (רמב"ם), שם נפטר מפצעיו ב-21.7.1947. המשורר חבר הפלמ"ח חיים חפר (פינר) הנציחו בשירו 'צ'יבט' (1948):

"נִזְכָּר אֶת אוֹתָהּ הַזְּחִילָה לְרִדָּאָר
נִזְכָּר אֵיךְ אָחָד לא חָזַר..."

טבלת זיכרון להנצחת ארקין נקבעה ע"י עמותת הפלמ"ח בגדר החדשה של בית הדירות של Emil Gabriel Salaw בטשרניחובסקי 17, סמוך למקום הפעולה.

בנובמבר 1947 עם סיום פעולת הפינוי הראשונה של אזרחים בריטיים מארץ ישראל ('Operation Polly') הורשו המפונים לשוב לבתייהם הקודמים מחוץ לאזור הביטחון, אך הצבא לא פינה את הדירות שתפס ולמעשה הותיר את האזור הסגור ('Security Zone') על כנו כולל ההגבלות שהוטלו בתוקף, משמע – שהתושבים שהורשו לחזור נאלצו לחיות בין גדרות. חלק מהדירות הוחזרו לתושבים כבר בשנת 1947, בעיקר דירות ששימשו מגורי אזרחים בריטים (שפונו מדירות ברחבי העיר) – דירות ששמשו את הצבא נותרו בידי כוחות הביטחון הבריטיים ובהמשך בידי צה"ל, בהן 'בית המילואים' ביפה נוף, מחנה מרכוס בשדרות הנשיא 52, בתי הדירות ברחובות בשיר (זאב ז'בוטינסקי), ישעיהו ובית לחם.

שכבה רביעית – ראשית המדינה

ימי המלחמה: פינוי קיבוץ שער הגולן. בין דצמבר 1947 למרס 1948 ניהלו עו"ד נפתלי ליפשיץ מטעם ההגנה ושופט השלום אחמד ח'ליל מהצד הערבי מגעים חשאיים להשגת הפוגה בין יהודים לערבים.³⁵ ב-21.4.1948 פינו הכוחות הבריטיים בראשות הגנרל סטוקוול, מפקד דיביזיית הצנחנים, את העיר והתרכזו באזור הנמל, במחנות צבא בקרבת העיר ובמחנות באזור סטלה מאריס.³⁶ בהתאם לכך התרכזו התושבים הנוצרים שלא עזבו את העיר ללבנון בכרמל הצרפתי ובאזורים נוספים שהיו בשליטה בריטית.³⁷

אביב 1948 היה נקודת מפנה בתולדות ארץ ישראל בכלל והשכונה בפרט. בסופן של 22 שעות לחימה השתלטו כוחות ההגנה במסגרת 'מבצע ביעור חמץ' על עורקי התנועה בעיר, והשליטה בה עברה לידי היהודים. נכבדי העדה הערבית ביקשו לברר את תנאי הכניעה שתציב ההגנה, ולשם כך נפגשו עם נציגי היהודים בנוכחות הגנרל סטוקוול. תוך כדי הפגישה נועצו בוועד הערבי העליון בביירות, שהורה להם לעזוב את העיר באופן מידי ללא כניעה, כיוון שפלישת

הודות למבנה הטופוגרפי של רכס הכרמל, החולש באזור הסקר על מפרץ חיפה, הגליל והרי הלבנון בצפון ובמזרח ועל חוף הכרמל עד עתלית ודרומה בדרום ובמערב, חוזרים ונשנים בו מופעים נופיים מרהיבים, האופייניים לחיפה כולה ולכרמל בפרט. נוסף לרוח המקום, לחוויה ולהתרוממות הרוח (שהקרינו על יוקרת האזור ועל מחירי המגרשים), התאפשרה במיקום זה תצפית צבאית על אזור אסטרטגי מהחשובים במעלה באימפריה הבריטית כולה, על צירי תחבורה אזורית וצבאית, על הנמל ועל מפעלי תעשייה גישים.

מטעמים ביטחוניים הפקיע הצבא הבריטי בשנות מלחמת העולם מבנים ושטחים ברחבי העיר מבעלים פרטיים ומהקדשים דתיים לטובת הקמת מחנות צבא בסדרי גודל שונים. בשולי האזור הנסקר הופקע ארמון הקיץ של עבדאללה פחה בראש הכרמל מהמנזר הכרמליטי והותקנה בו מערכת מכ"ם הפועלת בו עד היום; על שטח בבעלות מנזר סטלה מאריס נבנה מחנה אשר שימש המפקדה הראשית של הבריטים;³¹ מלון הרצלייה (בבעלות אפשטיין) לימים מלון טלטש בבניין בבעלות עזיז מיקאתי ברחוב פנורמה הוסב למחנה ושימש את צה"ל עד שלהי שנות ה-90; במעלה שדרות הנשיא ממזרח לשטח הנסקר, פעלו משרד הרווחה הצבאי (Welfare office), שק"מית (NAAFI) הכרמל, מפקדת אזור מס' 15 והכנסייה שלו;³² ברחוב בית-אל בשטח הנסקר פעלה תחנת שידור בריטית עד מלחמת העצמאות;³³ בשטח שבין רחובות בית לחם מדרום, בשיר (זאב ז'בוטינסקי) מצפון, ענתות במזרח ועדולם במערב פעל מחנה צבאי בריטי שממנו נותרו צריפים חד-קומתיים בודדים מקורים גגות רעפים; רדאר נוסף הוקם צמוד לחומת מנזר הכרמליטיות.³⁴ לאורך שנות מלחמת העולם השנייה הפעיל היישוב מדיניות של איפוק מתוך רצון לאחד מאמצים במלחמה באויב הגרמני. לאחר ניצחון בעלות הברית התגברו מעשי האיבה של המחותרות היהודיות בתקופה הידועה כתנועת 'המרי העברי'.

כחלק ממלחמת החורמה של ממשלת המנדט בהעפלה הבלתי ליגלית של יהודים לארץ ישראל פעלו על הרכס תחנות רדאר בארמון עבדאללה פחה, שבראש הכרמל מול מנזר סטלה מאריס וצמוד למנזר הכרמליטיות וכן רדאר בחרייבה שמעל אדמות נשר. בליל 20 בינואר 1946, כתגובה על מעצר מעפילי האנייה 'אנצ'ו סירני' הטמינו חבלני הפלמ"ח פצצה במתקן הרדאר במחנה סטלה מאריס. לאחר שהזהירו את הבריטים לפנות את המקום מאדם נטרל קצין בריטי את הפצצה. ניסיון נוסף בליל 19 בפברואר 1946 נתקל באש בריטית ללא נפגעים לכוחות הפלמ"ח.

התגברות מעשי האיבה כלפי הכוחות הבריטיים הביאו לפינוי תושבים משטח הכרמל הצרפתי וחלק מרמת התשבי, בראש ובראשונה תושבים יהודים וערבים, כאשר רק תושבים בריטים ומקורבים הורשו להישאר בבתייהם. הדירות פונו מיושביהן בן לילה או בתוך ימים בודדים, ולחלקם נמצאו פתרונות דיור בשכונות שונות בחיפה (המושבה הגרמנית, רכס הכרמל) מחוץ לשטח הצבאי. העובדים החיוניים

ויצ"ו העולמית והמפקד הראשון של חיל הים (מאוקטובר 1948 עד מרס 1949) ובהמשך יועץ לשר הביטחון בן-גוריון; ברחוב זאב 8 התגוררו אברהם וטובה בן-דב, סגן מפקד מחוז חיפה ב'הגנה' ורעייתו הגנת ולימים מנהלת אגף החינוך בעיריית חיפה; ברחוב ישעיהו התגורר מילה (שמואל) ברנר (-1921 1999),⁴¹ סגן מפקד חיל הים, מראשוני החיל וממניחי היסודות למסחר הימי בישראל, מייסד 'החברה הימית להובלת פרי' ומהתורמים הגדולים למוסדות שונים בחיפה עם רעייתו מיכל (לבית וייצמן). מזרחית לכרמל הצרפתי, במורד דרך ההר, היא דרך האו"ם או בשמה הנוכחי שדרות הציונות, הוסב אגף בית המלון וינדזור בדרך ההר (הציונות 82), ששימש אף הוא לשיכון זמני של מפוני עמק הירדן, לפנימייה לתלמידי בית הספר הימי שליד בסמ"ת, תפקיד שבו שימש עד הסבתו לבית הספר היסודי 'מעלה הכרמל' משנת 1955 עד סגירתו בשנת 2008.

בשטח הפתוח מצפון לכרמל הצרפתי הוותיק נבנה שיכון סטלה מאריס (המכונה גם שיכון חיל הים), שתכננו האדריכלים אל מנספלד ומוני וינראוב-גיתאי (אינגרסול 2009), בגאומטריה פשוטה ובמורפולוגיה חזרת היוצרת סדר ובהירות שנפגמה במהלך השנים מתוספות בנייה. התכנית הושלמה באופן חלקי (מערה לא נבנה) כולל בתי מגורים ובית ספר. הודות לאינוונטר המבנים הנטושים האיכותיים בסביבה נוצקו לתוכם הפונקציות הציבוריות דוגמת מועדון הקצינים בביתו של עו"ד חנא עספור ברחוב טשרניחובסקי 25, גני ילדים ושירותי רפואה בבתי מגורים קיימים.⁴²

קליטת עליה: שיכונים ראשית המדינה. בדומה לנכסי נפקדים ברחבי הארץ נעשה שימוש בבתי המגורים ברמת התשבי, בכרמל הצרפתי ובכרמל האוונגלי לשכן ותיקים ועולים. מעון הבראה לילדי עולים נוסד בבית חג' איברהים ברחוב זאב 20.⁴³ זה הוסב בשנת 1969 למוסד לחירשים-אילמים. בכרמל הצרפתי, ככל הנראה בשטח הבסיס הבריטי בין הרחובות זאב ובית לחם, פעלה מעברה זמנית.⁴⁴

מפות האזור בתקופת ראשית המדינה מראות, כי חלק הארי של המגרשים ברמת התשבי ובכרמל הצרפתי נותר פנוי. פרברי הגנים המבטיחים ספגו לאורך עשור ומחצה השפעות מיתון כלכלי (בימי המאורעות ומלחמת חבש), הגבלות על בנייה אזרחית למגורים במלחה"ע והפקעת שטחים לצרכים צבאיים. המגרשים הריקים, ה-Infill שבין המגרשים הבנויים, הועמד לפרויקטים לדיור ציבורי, שאותם השכילה הנהגת המדינה הצעירה לבנות מתוך ראייה חברתית רחבה.

תהליכים דומים עברו על מערב הכרמל האוונגלי, שבו נבנו שיכון ועד הכרמל ושיכון הצנובר, אף אותם תכננו מנספלד וגיתאי (אינגרסול 2009) ובתי דירות בודדים במגרשים שהיו נכסי נפקדים או כאלה שלא יושבו בעשור ומחצה הראשונים מהטעמים שפורטו לעיל. השיכונים מתאפיינים בגאומטריה חזרת מאופקת, בין אם בסגנון בין-לאומי מאוחר בין אם בסגנון רומנטי-פרברי, כשהמאפיינים המרכזיים הם המרקם האורבני של המבנה והפיתוח הנופי, הנשען בחלקו על חורשות בוגרות מתוך כבוד לטבע (ערכים שדומה כי נשכחו בדור האחרון).

צבאות ערב קרובה. בקשתו של שבתאי לוי, כי יקבלו את תנאי הכניעה ויישאו בעיר לא נענתה. מרבית ערביי העיר עזבו באותו לילה למעט 3,000 ערבים שבחרו להישאר בוואדי ניסנאס ובוואדי סאליב.³⁸ באזור הכרמל הצרפתי וברמת התשבי כמעט לא נותרו תושבי הערבים של המקום. הרכוש שעזבו נתגלגל לרשות האפוטרופוס הכללי לענייני נפקדים.

בגבור הקרבות לאחר ההכרזה על הקמת מדינה יהודית פונו מיישובי הספר היהודיים תינוקות וילדים אל חיפה המשוחררת, שם פרסה עליהם חסות ועדת המצב שעל-יד ועד הקהילה העברית ודאגה לשיכונם במבני ציבור, בתי מלון ובתי דירות נטושים. בנקודת זמן זו הצטלבו תולדות קיבוץ 'שער הגולן' ושכונת רמת התשבי, כאשר ב-18 במאי 1948 לאחר ארבעה ימים של עמידה מול הכוחות הסוריים החליטו חברי הקיבוצים 'שער הגולן' ו'מסדה' על פינוי הילדים לעורף ונסיגת החברים הבוגרים. לאחר ניסיון חזרה כושל ביום המחרת שבו החברים ב-24 במאי אל הקיבוצים החרבים (אגין 2002) אך הילדים המשיכו במסעם לחיפה. לאחר נדודים קצרים בעיר שוכנו עשרות ילדי שער הגולן, מטפלות, אמהות ותושבים קשישים בארבעה בתים ברמת התשבי, שם שהו עד הסכמי שביתת הנשק בקיץ 1949.

בית הדירות של סאלח אדיב שביב שתכנן האדריכל משה גרשטל ברחוב עובדיה 35 שימש הבניין המרכזי, 'הבית הגדול' של פליטי קיבוץ שער הגולן בשבתו בחיפה. ב'בית הגדול' התגוררו החברים והתינוקות וקומת הקרקע שימשה חדר אוכל משותף לכל המבנים הפזורים בשכונה. בית Jabra Kildawi ברחוב התשבי 16 שתכנן האדריכל חמד פארס שימש מעון לילדי קיבוץ שער הגולן. בקומת המרתף של 'הבית הערבי' התגוררו ילדי גן החובה וילדי כיתות ב' ו-ג' בשתי קומות המגורים, כשההול משמש כיתות לימודים, החדרים למגורים ובמוסך שבחצר רחבת הידיים פינת חי ובה תרנגולים ואיילה. פנסיון רביץ שבבית John Ferdinand Cumbo ברחוב התשבי 23 שימש למגורי הפעוטות וילדי הגן של קיבוץ שער הגולן, כל זה במקביל למגורי הדיירים הבריטיים בכניסות הקרובות לרחוב התשבי ולפעולת הפנסיון ברחוב מרגוע-פינסקי 12. עם החזרה לקיבוץ שב הפנסיון לפעול במתכונת המקורית ברחוב התשבי.³⁹ בית זונברג האיקוני שתכנן האדריכל ליאופולד קרקואר ברחוב שונמית 19 שבקצה השכונה שימש מבנה בידוד חולים (איזולטור) לחברים. לאחר חזרתם לקיבוץ שוכנה בדירות הריקות אוכלוסייה מגוונת של משוחררי צבא, קרובים של חברי הקיבוצים ואחרים (ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בניין 451364).

השנים הראשונות: שכונת חיל הים בכרמל הצרפתי. לאחר שעזבו כוחות ההגנה הבריטיים את חיפה וכוחות ההגנה כבשו את העיר, הועבר בסיס המכ"ם בראש הכרמל לאחריית חיל הים, ובעקבותיו השתכנו בכירי החיל בדירות שהפקיעה ממשלת המנדט כ'Security Zone' בשנים 1946-1947.⁴⁰ ברחוב זאב 11 התגוררו מרדכי (מוקה) לימון (1924 פולין – 2009) מפקד חיל הים בשנים 1950-1954 שהיה האלוף הצעיר בצה"ל ופול שולמן (בשמו המעוברת שאול בן-צבי, 1922 ארה"ב – 1994 חיפה), בנה של נשיאת

בהם אחמד פארס, מנסור עזאם ואחרים. במחקר עלו גם שאלות הנוגעות למרקם האנושי ולמערכות יחסים בין מזמינים למתכננים, בייחוד על רקע הסכסוך הלאומי.

במהלך שני עשורים, ממחצית שנות ה-30 ועד שנות ה-50, היו האדמות, חלקן בתוליות חלקן נטועות, לשכונת יוקרה, משכנה של אוכלוסייה שתיאלץ לעזוב את בתיה כעבור עשור ומחצה. בתווך קיבל המיקום הפסטורלי משמעות אסטרטגית שבאה לביטוי בהכרזה על האזור אזור צבאי סגור ובהקמת מחנות צבאיים, שחלקם קיים עד היום בלב השכונה. לאחר כיבוש העיר חיפה שימשה השכונה בבניין המדינה: בקליטת זמנית של פליטים מאזורי הקרבות, בקליטת עלייה, בביטחון ובשיכון ותיקים והמוני העולים.

הכרת הסיפור ההיסטורי חיונית לשימור הזיכרון ולקיומו של דיון בעל משמעות על שימור המבנים ועל נופי התרבות בשכונה.

לסיכום, באזור הנסקר זוהו עשרות מבנים בדרגות שימור שונות וגם ארבעה מתחמי שימור, המכילים אלמנטים נופיים, בנויים והיסטוריים בעלי חשיבות מהמעלה הראשונה החל ברובד המקומי וכלה בארצי. תקופת הקמת השכונות מקבילה לראשית הפריחה של האדריכלות המודרנית בארץ ישראל וקיימות בה מספר דוגמאות יוצאות דופן לויליות ולבתי דירות בווריאנטים שונים של הסגנון. רבים מהמבנים התגבשה שפה אדריכלית ייחודית לאזור, שבה משולבים מסורת בנייה ארוכת שנים – במקצבים מסורתיים, בסידור החלל, בבחירת חומרי הבנייה, בעיבודם השמרני ובפיתוח השטח ברוח הבוסתן – וקווים וטכנולוגיות, נפחי בנייה וממדים של התרבות המודרנית האוניברסלית, שיכלו להשתלב בנקל ברחובות תל-אביב, ברלין או ברסלאו. מתחת לפני השטח עולים סיפוריהם של אדריכלים שחלקם גלויים ליודעי ח"ן בהם ליאופולד קרקואר, משה גרשטל, שמואל רחוב, בנימין אוראל ויחזקאל זוהר, ושל אדריכלים שאיתרע מזלם וכפליטים נשתכחו מהקונן התכנוני בעיר,

הערות

1. עם קום המדינה הוענק לרחוב השם 'שדרות האו"ם' כהוקרה לאומות המאוחדות על תמיכתן בהקמת מדינת ישראל. לאחר החלטת האו"ם 3379 בחודש נובמבר 1975, המשווה את הציונות לגזענות, החליטה עיריית חיפה לשנות את שם הרחוב ל'דרך הציונות' (לשם או"ם נותר זכר בדמות בתי עסק בודדים שלא שינו שמותיהם ב-37 השנים שחלפו).
2. חלק מחברי הזרם הטמפלרי פרשו בשנת 1874 וחזרו לכנסייה האוונגלית, מכאן שם האזור.
3. בית ההארכה של המיסיון עמד על הדרך הראשית בין רחוב פנורמה בצפון לשדרות הצנובר-הנשיא בדרום, ונהרס לצורך הקמת מגדלי פנורמה. השריד הפיזי למיסיון הינו בית המשפחה ברחוב התשבי 130 בשולי גן האם של ימינו.
4. בהתייחס אליו עולה שאלת שימור האופי הירוק של הכרמל, המאיים על-ידי תכניות בניו רבות, ללא די אחריות אישית של התושבים ובהיעדר רשימת שימור מסודרת לרב הרכס וחוסר יד מכוונת ממוסדות העירייה.
5. זיהויו כדיר המבנה על-ידי אדר' וליד כרכבי מיחידת השימור בעיריית חיפה.
6. Palestine Post: 17.8.1938 p4; 22.3.1942 p2; 26.4.1942 p2
7. בן-ארצי 2004; עיתון דבר 29.11.1940 עמ' 8; 19.10.1942 עמ' 1; 6.2.1947 עמ' 6; לוריא 2000.
8. 'אוהל של המלך פארוק ייהפך לבית-קפה באילת', מעריב 1.11.1970, עמ' 7; 'ד"ר פניה רוטנברג', דבר 11.2.1963, עמ' 10; 'היילדות האחרונות עזבו – בית-החולים 'אמהות' נסגר', דבר 7.1.1963, עמ' 9; לוי נסים ויעל. (2008). רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948. איתי בחור – הוצאה לאור, עמ' 350; רוטנברג, דויד (נכדם) הזוג רוטנברג ומנהל בית רוטנברג). ראיון טלפוני, 1.6.2011.
9. ברחוב טשרניחובסקי. מפת מדידה Survey of Palestine Haifa 145-245.11, נמדדה בשנת 1937 (נדפסה 1938) קנ"מ מקורי 1:2,500.
10. זיהויו ע"י יגאל לוסין (ראיון טלפוני 10.4.2011) מפיק הטלוויזיה, שהתגורר בנעוריו משנת 1950 בבית הדירות בעובדיה 35, אף הוא בבעלות שביב ובתכנון גרשטל. כעדותו "בשנות המנדט חי ברחוב התשבי הקונסול הסורי בבית שלימים חי בו אבונדר (נוצרי מארוני) - בעל הבית בעובדיה 35".
11. מול בית הקונסוליה הסורית התגורר לימים מאקסי קאהאן, סגן מפקד משטרת חיפה הישראלית.
12. זיהויו ע"י יגאל לוסין (ראיון טלפוני 10.4.2011) מפיק הטלוויזיה, שהתגורר בנעוריו משנת 1950 בבית הדירות בעובדיה 35.
13. האגודה נוסדה בשנת 1934 ומשרדיה בבית מייסונו ברחוב סטנטון (שיבת ציון).
14. מנצור ג'וני. (2006). 'הערבים בחיפה בתקופת המנדט הבריטי'. מתוך 'תה על מרפסת הקזינו', הוצאת משפטון חיפה, עמ' 275.
15. על-פי אדריכל וליד כרכבי מיחידת השימור בעיריית חיפה, 5.11.2012.
16. ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בנין 334141.
17. כנען חביב. (1968). הגייס החמישי. הגרמנים בארץ-ישראל 1933-1945. הוצאת הקיבוץ המאוחד. עמ' 25, 29, 146.
18. ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בנין 375144.
19. ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בנין 396519.

18. הארי יליד גליציה 1888, עלה ארצה ב-1906 והשתלם במשרד ברסקי, תחילה בתל-אביב ואחר כך בחיפה בפרויקט הטכניון כמנהל עבודה (מופיע בצילומי הנחת אבן הפינה). בהמשך למד קורס שרטוט בבצלאל מטעם תנועת פועלי ציון. במלחה"ע הראשונה נשלח כנתין אוסטרו-הונגארי לשרת תחת המהנדס מייסור בפרויקט הרכבת לסואץ. אחרי המלחמה השתקע בחיפה והיה בעל פרקטיקה פרטית (למעט חודשים בודדים בשנות ה-50, אז עבד בחברת הכשרת הישוב) עד אחרית ימיו (בתקופה מאוחרת עבד עם בנו המנוח המהנדס יצחק הארי-הראל מרמת השרון). על אף שלא למד אדריכלות באופן מסודר, קיבל תעודת ארכיטקט מהשלטונות הבריטיים.
הארי יוסף, בן האדריכל חיים הארי, ראיון טלפוני, 2.5.2011.
19. מבנים נוספים בתכנונו נמצאים ברחוב עבאס (מבנה ששימש ככל הנראה קונסוליה) וביאליק 8 בית ידו חיים אברהם.
20. גרסטל, ליאופולד (פולדי) בן האדריכל. ראיונות אישיים, 5.11.2007, 6.12.2007.
Herbert Gilbert & Sosnovsky Silvina. (1993). Bauhaus on the Carmel. Yad Ben-Zvi Jerusalem, pp. 246, 247, 254-255
21. 'לבנין השוק בהדר הכרמל'. דבר 17.10.1937 עמ' 6.
22. גרסטל היה מיודד עם חאג' טאהר קרמאן. בעזבונו נמצא רישום בעפרון על ניר של נכד ערבי, אשר זוהה כקרמאן.
23. ברחוב הסמוך בית אל תכנן גרסטל עבור שביב וילה עירונית אף היא בשילוב מודרנה ומסורת. שביב, בן למשפחה מוסלמית יוצאת דמשק, בעל קרקעות וסוחר בעל חנות הלבשה בעיר ההיסטורית בחיפה עזב את הארץ במלחמה ושני הבתים נותרו בידי שותפו העסקי בחנות, אבינדר. Seilkaly May. (1995). Haifa: Transformation of an Arab Society 1818-1939. I.B. Tauris publishers London New-York, pp. 266
24. שן עפרה, חברת שער הגולן, ראיון טלפוני, 28.5.2011.
25. כך למשל נמצאו בתיק הבנין 6300/39 תכניות לבית דירות מבטון מזוין וחיפוי אבן בתכנון האדריכל מנסור עזאם עבור George Muammar מהמסדר הכרמליטי. התכניות לחלקה, מערבית למנזר הכרמליטיות, הוגשו ביוני 1939, אך נגזו.
26. בתיק הבנין של מנזר הכרמליטיות (תיק בנין 396300, טשרניחובסקי 2) נמצאו תכניות משנת 1939 למבנה במגרש 59 (כיום בשטח המחנה הצבאי). בית הדירות בתכנון האדריכל מנסור עזאם בקווים בינלאומיים ובשילוב עצמים גליליים עבור George Muammar אושר ע"י ועדת בנין ערים חיפה ב-16.6.1939 אך לא נבנה – ככל הנראה כיוון שהשטח הופקע לצרכים צבאיים טרם החלה הבניה. לתכנית ערך נוסף בעצם פעילות הבניה בגדה הצפונית של דרך סטלה מאריס (רחוב טשרניחובסקי) הבלתי מחולקת בתכניות שונות מאותה תקופה.
27. ככל הנראה שבעה.
28. מקור: ארכיון העיר חיפה.
29. שמעון שטרן, התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, 1974, עמ' 133.
30. על חלקות 10813/92-93 במזרח וחלקות 10813/95-96-97 במערב, כלומר: שדרות הנשיא 29-37 (על אף שבית מס' 29 כבר היה בנוי באותה עת).
31. תמיר גורן, המנהיגות הערבית בין הפיקוד הבריטי ל'הגנה', מתוך חיפה היסטוריה מקומית, עמ' 187
32. Guide map of Haifa, printed by Sarafand Section, August 1945 מתוך חוברת 'In & around Haifa: Welfare Handbook for the forces' באדיבות עו"ד אלי רומן.
33. זיהוי ע"י יגאל לוסין (ראיון טלפוני 10.4.2011) מפיק הטלוויזיה, שהתגורר בנעוריו משנת 1950 בבית הדירות בעובדיה 35.
34. זיהוי המחנה ע"פ צו בית משפט מיום 23.10.1951 בתיק בנין 351615, המתייחס לרחוב בשיר 19 (כיום זאב 25); פרטיכל ישיבת הועדה המקומית לתכנון ובניה מיום 24.1.1955 בתיק בנין 541242;
35. גורן תמיר. 'המנהיגות הערבית בין הפיקוד הבריטי ל'הגנה'. חיפה היסטוריה מקומית. עמ' 191.
36. מרקוביצקי יעקב. 'המערכה על חיפה וסביבותיה במלחמת העצמאות'. מתוך 'חיפה בהתפתחותה 1918-1948', ידב"צ, עמ' 201.
37. תמיר גורן מנה את השכונות עבאס, המושבה הגרמנית, תחנת הכמל חיתון. מדוע עזבו התושבים הערבים את חיפה? עיון בסוגיה חצויה. קתדרה 80, ידב"צ, עמ' 204.
38. מרקוביצקי יעקב. 'המערכה על חיפה וסביבותיה במלחמת העצמאות'. מתוך 'חיפה בהתפתחותה 1918-1948', ידב"צ, עמ' 201.
39. 1.3.1949. וגם דבר: Palestine Post: 15.7.1946 p2; 19.8.1946 p2; 7.1.1950 p3; 12.8.1949 p2.
40. אוסטפלד זרהבה. (1994). צבא נולד (כרך א'). משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- כץ, טוני (תושבת רחוב זאב מאוגוסט 1948, אלמנת יהודה כץ מפקד האזור מטעם המשטרה הצבאית). ראיונות טלפוניים, 27.4.2011 ו-11.4.2012.
41. מדריך רחובות חיפה <http://www.haifa-streets.co.il/Lists/List1/DispForm.aspx?ID=6162>
42. רק בעשור השני למדינה, לאחר עיבוי הבינוי באזור על-ידי החברות המשכונות 'רסקו' ו'שיכון', נבנה סניף ייעודי של קופ"ח ברחוב זאב.
43. בשלהי 1949 הוגשו שתי בקשות עבור חברת 'אזע' (O.S.E The Organization for health and Hygiene among Jews) ע"י חברת 'המהנדס' בע"מ: בספטמבר בקשה להתאים את המבנה לבית הבראה לאמהות אחרי הלידה (שנתאשרה בדצמבר 1949) ובנובמבר 1949 בקשה להתאימו לשמש כבית הבראה לילדים, שאושרה בפרברואר 1950. המבנה ובו 42 מיטות שימש מעון לילדי עולים חדשים, כעדות משתתף בסיוור שבהדרכת הח"מ בכרמל הצרפתי וברמת התשבי במסגרת התערוכה 'בשירות הוד מלכותו' בתאריך 8.4.2011. האיש לא הזדהה אך ציין כי עלה מפולין ונשלח להבריאה במקום בנפרד מהוריו. ב-1969 שימש המבנה את 'מוסד נב' (ככל הנראה מוסד לחרשים-אלמים שפעל קודם לכן ברחוב אלנבי בעיר). ארכיון מינהל ההנדסה חיפה, תיק בנין 396519.
44. לא נמצאו עדויות כתובות לכך, אולם הנושא עלה בשיחות עם תושבים בשכונה.

רשימת מקורות

- אגין, אסף 2002. נטישה-פרשת עמידתם ונפילתם של שער הגולן ומסדה במלחמת העצמאות – מאי 1948. מתוך **חומת מגן- שמונים שנה לארגון ההגנה**. דני הדרי (עורך). ההוצאה לאור-משרד הביטחון.
- אוסטפלד, זהבה 1994. **צבא נולד** (כרך א'). משרד הביטחון ההוצאה לאור.
- אינגרסול, ריצ'ארד 2009. **'מוניו גיתאי וינראוב: ארכיטקט באוהאוס בארץ-ישראל'**.
- בן-ארצי, יוסי 1994. גוטליב שומאכר – מפות ותכניות לפיתוח חיפה בשלהי המאה הי"ט, **קתדרה** 73.
- בן-ארצי, יוסי 2004. **להפוך מדבר לכרמל**. הוצאת מאגנס.
- גורן, תמיר 1998. 'המנהיגות הערבית בין הפיקוד הבריטי ל'הגנה'. בתוך **חיפה היסטוריה מקומית**, בעריכת יוסי בן-ארצי. אוניברסיטת חיפה חמורה-ביתן.
- הכהן, דוד 1989. 'יהודים וערבים בעיריית חיפה'. מתוך **חיפה בהתפתחותה 1918-1948**. יד בן צבי.
- כנען, חביב 1968. **הגיס החמישי, הגרמנים בארץ-ישראל 1933-1945**. הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- כרמל, אלכס 1969. **תולדות חיפה בימי הטורקים**. יד בן-צבי.
- לוי נסים, לוי יעל. (2008). **רופאיה של ארץ-ישראל 1799-1948**. זכרון יעקב: איתי בחור – הוצאה לאור לוריא, יהושע 2000. **עכו עיר החומות**. הוצאת ירון גולן
- מרקוביץקי, יעקב 1989. 'המערכה על חיפה וסביבותיה במלחמת העצמאות'. מתוך **חיפה בהתפתחותה 1918-1948**. יד בן צבי.
- נחמיאס, אלי 2006. 'ערבים ויהודים בשוק עבודה דינאמי ואגרסיבי בחיפה המנדטורית'. מתוך **תה על מרפסת הקזינו**. הוצאת משפטון חיפה.
- פלד, אמציה 2007 (עורך). **מדריך הרחובות חיפה**. הוצאת אוניברסיטת חיפה
- צוקר, רות 1997. **אני? מרגלת?** ההוצאה לאור-משרד הביטחון
- קליין, יצחק 1989. הקהילה הערבית בחיפה בתקופת המנדט' מתוך **חיפה בהתפתחותה 1918-1948**. יד בן צבי.
- שטרן, שמעון 1974. **התפתחות המערך העירוני של חיפה בשנים 1918-1947**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית.
- שמעוני יעקב 1947. **ערביי ארץ ישראל**. עם עובד.

Gilbert Herbert & Sosnovsky Silvina. (1993). *Bauhaus on the Carmel*. Yad Ben-Zvi Jerusalem.

Seilkaly May. (1995). *Haifa: Transformation of an Arab Society 1818-1939*. I.B. Tauris publishers London New-York.

בר און נילי ושלומי עדית, תיק תיעוד למנזר 'אחיות החסד של סנט בורומיאן', 2008

ארכיון העיר חיפה

ארכיון מינהל ההנדסה חיפה

גנזך המדינה